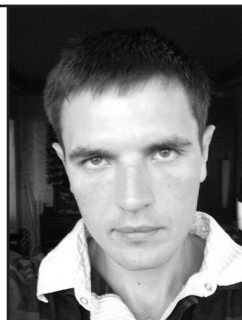

Ярослав Антонюк

*Кандидат історичних наук, науковий
співробітник Українського інституту
національної пам'яті*

У статті на основі краєзнавчого матеріалу, архівних документів та спогадів очевидців показано роль чеської колонії Купичів (нині територія Турійського району Волинської області) в українській визвольній боротьбі. Головну увагу зосереджено на подіях українсько-польського конфлікту 1943—1944 рр. та функціонуванні військової бази Армії Крайової у цьому населеному пункті. Подано альтернативну польській історіографії версію участі чеської громади Купичева у міжнаціональному протистоянні. Доведено, що чехи намагалися дотримуватися нейтралітету, порушуючи його лише під тиском обставин. Спростовано твердження про вороже ставлення підпілля ОУН та УПА до чеської національної меншини.

Ключові слова: українська визвольна боротьба, чеська колонія, Купичів, Волинська трагедія, українсько-польський конфлікт.

Yaroslav Antonyuk

Volyn Czechs in the Ukrainian liberation movement (on the example of the Kupyichiv colony)

In the article on local history materials, archival documents and memories of Czech investigated the role Kupyichiv colonies (now the territory Turiysky district of Volyn region) in the Ukrainian liberation struggle. The main attention is focused on the events of the Ukrainian-Polish conflict of 1943—1944 biennium and operation of AK base in this village. Posted, alternative polish historiography, the Czech version of the participation of the community in Kupycheva ethnic confrontation. Proved that they tried to remain neutral. Breaking it only under pressure. Refuted allegations of hostile underground OUN and UPA with Czech national minority.

Key words: ukrainian liberation struggle, Czech colony, Kupyichiv, Volyn tragedy, Ukrainian-Polish conflict.

ВОЛИНСЬКІ ЧЕХИ В УКРАЇНСЬКІЙ ВИЗВОЛЬНІЙ БОРОТБІ (НА ПРИКЛАДІ КОЛОНІЇ КУПИЧІВ)

Невід'ємною частиною української визвольної боротьби були національні меншини. Живучи поруч, вони безпосередньо впливали на події спільного минулого. Досі однією з маловивчених проблем вітчизняної історії є роль волинських чехів у цій боротьбі. Зокрема, найбільш суперечливою є оцінка їхньої позиції у подіях Волинської трагедії 1943—1944 рр.

Чеська колонія у с. Купичів Турійського району Волинської області була одним з найбільших поселень цієї національної меншини в регіоні. Крім того, в цьому селі діяла польська «пляцувка» АК. Цей факт впродовж десятиліть використовувався як доказ співпраці поляків та чехів проти УПА. Приміром, заступник голови Ради національної пам'яті професор Гжегош Мотика стверджує: «Населене чехами село Купичів, яке відверто підтримувало польську сторону, виставило чоту на підтримку дислокованого у селі гарнізону АК»¹. Доктор історії, співробітник Інституту національної пам'яті (Польща) Леон Попек вважає, що «великий загін самооборони Засмики — Купичів вистояв завдяки допомозі чехів, які в критичний момент виступили на боці поляків»².

Проте існує й інша точка зору, представлена у працях українських істориків Світлани Шульги, Івана Ольховського та Івана Пущука. Вони припускають, що чехи дотримувалися в протистоянні нейтралітету. Подальше дослідження історії чеської колонії Купичів допоможе розкрити ще одну маловідому сторінку українсько-польського конфлікту.

Інформативними серед історіографічних досліджень є краєзнавчі праці Михайла Купчинського, Павла Рудецького та Олексія Златогорського³. Їх доповнюють роботи чеських авторів — Йосефа-Вацлава Томан-Томанека та Станіслава Тошнера⁴. Цікаво, що оцінка однакових подій 1943—1944 рр. у них суттєво відрізняється.

¹ Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943—1947 рр. — К.: Дух і літера, 2013. — С. 115.

² Вавилова Е. Синдром памяти // 2000. — 2009. — 3—9 апреля.

Будинок чеха Буяльського, де восени 1943 р. розміщувався штаб польської пляцувки

З'ясування позиції чехів у Волинській трагедії є неможливим без аналізу їхньої ролі в українській визвольній боротьбі. Тому, на нашу думку, доцільним є короткий екскурс у минуле чеської громади Купичева.

Поразка польського повстання 1863 р. різко змінила ставлення російської влади до католицької шляхти. На Волині поляки почали масово та за безцінь розпродавати свої землі. Це й стало причиною появи тут на початку 60-х рр. XIX ст. перших чеських колоністів.

Після прийняття 10 червня 1870 р. імператором Олександром II спеціальної постанови Комітету міністрів «Про оселення чехів

³ Купчинський М. Купичів. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк, 2000. — 29 с.; Купчинський М. Купичів — минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк, 2003. — 336 с.; Купчинський М., Купчинська Ю. Наша рідна школа. Історико-краєзнавчий нарис. — Луцьк, 2005. — 396 с.; Руденький П., Златогорський О. З історії чеської колонії у с. Купичів Турійського району (за матеріалами експедиції Волинського краєзнавчого музею 2002 р.) // Минуле і сучасне Волині й Полісся: народна культура — шлях до себе. — Луцьк, 2003. — С. 117 — 118.

⁴ Томан-Томанек Й. Квіти гніву: вірші, хроніка. — Луцьк, 1999. — 64 с.; Tošner S. Kupačovi se bránil // Zpravodaj Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel. — 1992. — 2 listopada.

на Волині» колонізація значно посилилася⁵. Документ передбачав, що за умови прийняття російського підданства колоністам надаватимуться пільги у придбанні землі, дозвіл на заснування власних шкіл, звільнення від оподаткування та несення військової служби. Навесні 1870 р. представники сімдесяти чеських сімей, Йозеф Машек і Франц Фрідріх, уклали договір з польським поміщиком Олександром Загурським на купівлю 3600 га землі в селі Купичів. Уже в 1872 р. кількість поселень колоністів на Волині настільки зросла, що було створено чеську Купичівську волость⁶.

Уряд Російської імперії розглядав чехів як своєрідну перешкоду полонізації краю. Згідно з указом від 1881 р. землі на Волині могли набувати у власність лише православні, але не поляки. Тому багато чехів з Купичева перейшло у православ'я, зберігаючи при цьому свою національну ідентичність. Так, у «Списку населених пунктів Волинської губернії» за 1906 р. згадується два Купичева: український (96 дворів, 747 осіб) і чеський (181 двір, 1132 осіб)⁷.

Опинившись у складі Другої Речі Посполитої, чехи, як нетитульна нація, разом з українцями зазнавали полонізації. Тому спільними зусиллями намагалися їй протидіяти. У 1938 р. за вимогою чехів було звільнено директора школи — поляка Яна Куниша⁸, на зміну якому призначили ліберальнішого Вільгельма Скоморовського⁹.

Як і українці, чехи зазнавали окатоличення. Особливу активність у цьому процесі виявляв заступник війта гміни чех Адольф Ледвін¹⁰. Згідно з проведенням у 1931 р. переписом, в Купичеві мешкало православних — 734 осіб, католиків — 533, євангелістів — 155 та іудеїв — 236¹¹.

⁵ Шпиталенко Г. Соціально-економічне і духовне життя чехів Волині (друга половина XIX — початок XX ст.). Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01; Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 14.

⁶ Рудецький П. З історії чеської колонії у с. Купичів Турійського району... — С. 118.

⁷ Купчинський М. Купичів... — С. 8.

⁸ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район. — Луцьк: Волин. обл. друк, 2009. — С. 88.

⁹ Купчинський М. Наша рідна школа... — С. 27.

¹⁰ Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області (далі — Архів Управління СБ України у Волинській обл.). — Ф. П. — Спр. 9776. — Арк. 18.

¹¹ Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга. Українсько-польське протистояння на теренах Турійського району у 1939—1945 роках. — Луцьк: Волин. обл. друк., 2011. — С. 112.

Оркестр чеських пожежників. Купичів, 1930-ті рр.

Поступово традиційно москвофільські настрої чехів трансформувалися у прорадянські (від 1926 р. у Купичеві діяв осередок КПЗУ)¹². З огляду на це, село спокійно сприйняло прихід Червоної армії у вересні 1939 р. В той час декілька сімей польських урядовців з Купичева було депортовано (зокрема, родини вїта Грабовського, землевласників Поморських та начальника поліцейного постерунку Вітовського)¹³. Водночас, з чеської громади була виселена лише одна сім'я — Вацлава Лешнера. Співчуючи полякам, чехи дозволяли їм забрати з собою максимум майна, за що зазнали критики з боку районного радянського активу¹⁴.

До німців чеська громада також поставилася лояльно. Пригощали солдатів пивом та накрили святковий стіл¹⁵.

¹² Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область / ред. П. Торонько. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970. — С. 710.

¹³ Ольховський І. Кривава Волинь... — С. 113.

¹⁴ Купчинський М. Купичів — минуле і сучасне... — С. 48.

¹⁵ Спогади Кафки Марії Францієвни, 1916 р.н., уродженки та мешканки с. Купичів Турійського р-ну. Записано 15 січня 2010 р. Антоном Я. М. // Особистий архів автора.

У перші тижні німецької окупації в Купичеві було утворено поліційну дільницю та дві сільські управи — українську та чеську. Останню очолював Богуслав Кучер.

Із запровадженням німцями примусового вивозу молоді на роботи до Німеччини чехи намагалися влаштувати своїх співвітчизників на державну роботу у містах. Проте наштотували на сильну протидію поляків, які контролювали окупаційну адміністрацію. За словами очевидців цих подій, через це частина чехів орієнтувалася на союз з українцями¹⁶.

Керівництво ОУН(б), як свідчить рішення військової конференції у жовтні 1942 р., також намагалося заручитися їхньою підтримкою¹⁷. Нерідко чехи та оунівці співпрацювали. Наприклад, восени 1942 р. у чеській сім'ї в Купичеві мешкав Ковельський окружний провідник ОУН Сергій Манько-‘Ящур’¹⁸.

У цей час чеський поет Йосеф Томан-Томанек з Купичева написав свої проукраїнські патріотичні вірші¹⁹.

Дружиною суспільно-політичного референта Ковельської округи ОУН, редактора підпільного часопису «Інформатор» Теодора Шоломницького-‘Федора Одрача’ була чешка з Купичева, де він певний час мешкав. Згодом її з 14-річним сином схопили

Теодор
Шоломницький-‘Федір Одрач’

¹⁶ Спогади Легнер Ємілії Йосипівни, 1905 р.н., уродженки с. Купичів Турійського р-ну. Записано 2 квітня 2005 р. Антонюком Я. М. // Особистий архів автора.

¹⁷ Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942—1945. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. — Т. 4. — Частина перша / Упор. Б. Гронек, С. Кокін та ін. — Варшава; Київ, 2005. — С. 208.

¹⁸ Архів Управління СБ України у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 5455 — Арк. 35.

¹⁹ Томан-Томанек Й. Квіти гніву... — 64 с.

поляки та утримували як заручників. Лише у 1946 р. їм вдалося виїхати до Чехословаччини²⁰.

Брат голови чеської Купичівської сільської управи Юзеф Кучер навесні 1943 р. перейшов до УПА. Певний час він очолював школу мінерів, а згодом командував роєм кавалерії загону ім. Богуна. Декілька чехів працювало у господарських майстернях загону УПА «Січ» в с. Вовчак Турійського р-ну²¹.

Автори тогочасних звітів УПА доповідали, що чехи охоче допомагають повстанцям та виконують покладені на них господарчі обов'язки²².

За даними Єви та Владислава Семашків, у квітні 1943 р. представники чеської підпільної організації «Актив» відмовилися співпрацювати з УПА. Після цього українські повстанці, на думку вказаних авторів, стратили сім чехів²³, серед яких були Вацлав Горак, Владислав Урбан, Мірослава Новотна, Йозефі Франтішка Кердови та ще двоє невідомих²⁴.

Ця інформація викликає сумнів, адже УПА цінувала дружні відносини з чехами, тому така незначна обставина не могла змінити її планів. Проводити терор відносно традиційно мирних чехів у повстанців не було підстав. Чехи продовжували лояльно ставитися до УПА. Наприклад, у травні 1943 р. в Купичеві підрозділ українських повстанців зібрав для своїх потреб медикаменти²⁵. У звіті суспільно-політичної референтури з Володимирщини за липень 1943 р. повідомлялося: «Чеське населення до українських визвольних змагань відноситься прихильно, воно співпрацює з українцями, підпорядковується нашій організації, а часом бере участь в нашій боротьбі»²⁶.

²⁰ Марчук І. *Короткий життєпис Федора Одрача* // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2004. — Зб. 4. — С. 25.

²¹ Спогади Легнер Ємілії Йосипівни...

²² Стародубець Г. *Українське повстанське запілля (друга пол. 1943 — поч. 1946 років)*. — Тернопіль, 2006. — С. 112.

²³ Ольховський І. *Кривава Волинь. Книга друга...* — С. 113.

²⁴ Tošner S. *Kupičov se bránil* // *Zpravodaj Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel*. — 1992. — 2 listopada.

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 127. — Арк. 3.

²⁶ Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / упор. В. М. В'ятрович. — Т. 1. *Війна під час війни. 1942—1945*. — Львів, 2011. — С. 227—228.

Окрім цього чехи намагались примирити ворогуючі у той час українську і польську сторони. Через своїх представників — ксьондза Бонавентуру Бушминського, директора школи Вільгельма Скоморовського та начальника пошти Секерського, — чехи намагались організувати переговори між УПА та поляками. Так, 17 липня 1943 р. між Купичевом та Літином, на хуторі біля будинку Івана Печерука, зустрілися дві делегації. З української сторони представниками були начальник штабу «Січі» Погребняк-«Коршун» та двоє організаційних провідників ОУН. Очевидно, що однією з умов проведення переговорів було припинення збройних нападів УПА, адже 16 липня 1943 р. сотенний Микола Марценковський-«Чорний» звільнив ув'язнених в с. Сушибаба поляків, а в с. Сви-нарин відпустили польського вчителя Станіслава Додулевича²⁷. На жаль, домовитися про припинення кровопролиття не вдалося.

Надалі «Актив» почав налагоджувати контакти з польською «пляцувкою» у с. Засмики Ковельського р-ну. За версією Станіслава Тошнера, безпосередньою причиною переходу чехів на польську сторону було вбивство українцями чеської сім'ї Вирлових з сусіднього с. Туличів. Однак, за однією з версій, у цьому випадку мала місце провокація. Іван Пушук стверджує, що ці особи загинули під час каральної операції на село відділу СС та польської поліції з Ковеля, а не від рук українців²⁸.

Як засвідчують документи, повстанці намагались захистити цивільне населення (в тому числі чеське) від німців. У політичному звіті з терену «Болото» (Ковельщина) зазначається: «Дня 24 липня 1943 р. в села Туличів, Літин і Радовичі виїхали німці силою до 500 людей на 100 автах. Спалили ціле село Туличів, половину села Літин і 50 господарств в Радовичах. Вбили кількост цивільних людей, переважно стариків і дітей. Тоді поспіли повстанці й почали обстрілювати німців з гарматки, крісів і кулеметів. Вбито поверх 100 німців і знищено 10 авт. По стороні повстанців було 22 вбитих. Німцям помагали в бою літаки і вони вдержались в тих силах до вечора, а ввечері під натиском повстанців відступили з награваним майном. Між німцями було багато поляків. Трупів не можна

²⁷ Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга... — С. 17—18.

²⁸ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район... — С. 91.

було розпізнати, бо були дуже змасковані»²⁹. За іншими даними, того дня в урочищі Абісінія поблизу с. Літин німці втратили від 84 до 100 осіб. Було захоплено кілька вантажівок, польову кухню та радіостанцію³⁰. Очевидець подій Петро Цехош, який дивом врятувався від загибелі (куля пройшла навиліт через шию) згадував, що карателі розмовляли між собою польською мовою³¹.

У той час поляки поширювали серед чехів чутки, нібито німці за доносом українців повинні були знищити Купичів, а лише помилково спалили Туличів. Це ж підтверджує книга Семашків, де лише замість липня чомусь названо 23 серпня 1943 р.³². Тісні зв'язки «Активу» з іншою підпільною чеською протинімецькою організацією «Бланік» робили ці чутки доволі правдоподібними³³.

Причину утвердження позицій польського підпілля у Турійському р-ні, зокрема, чеському Купичеві, пояснюють протоколи допитів керівника Військової округи «Тури» Юрія Стельмашука-‘Рудого’: «Знищення поляків повинно було відбутися з 25-го на 30-те серпня 1943 р. Завдання було виконане в усіх районах, крім Турійського. ‘Сосенко’ доручив провести акцію ‘Бескиду’, але той не наважився напасти на уже створений та озброєний півтисячний польський загін...»³⁴.

Однією з причин відступу був несподіваний удар 31 серпня 1943 р. в тил силам УПА, поблизу с. Грушівка Ковельського р-ну, підрозділу Армії Крайової поручника Владислава Чермінського-‘Яструба’³⁵. Колишній вояк УПА Анатолій Домарницький згадував: «Перемучена і виснажена голодом та холодом розвідка дала знати про небезпеку аж тоді, як на віддалі 200 метрів ззаду нас застудали ворожі кулемети. Почався нерівний бій на невідгідних дуже для нас позиціях. Поляки рушили в атаку. Їх — сила велика, нас — лише сотня. Від дерева до дерева, відстрілюючись, почали

²⁹ ЦДАВО України. — Спр. 3838. — Оп. 1. — Спр. 127. — Арк. 4.

³⁰ Ольховський І. Командир «Сосенко» // Українська газета. — 2008. — 18—31 грудня.

³¹ Спогади Цехоша Петра Степановича, 1934 р.н., уродженця с. Зугмунтівка Турійського р-ну, мешканця м. Українка Обухівського р-ну Київської обл. Записано 20 січня 2013 р. Антоном Я. М. // Особистий архів автора.

³² Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга... — С. 113.

³³ Томан-Томанек Й. Квіти гніву: вірші, хроніка... — С. 47.

³⁴ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 22085. — Арк. 95—96.

³⁵ Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла»... — С. 102.

ми лишати позиції. Вдалося вивратися з поля бою лише горетці юнаків. Востаннє зобачив я тоді пошматовані тіла чотового 'Чорного' і ройового 'Корча', а побічних тіла стрільця 'Шаблі' та інших своїх друзів. Коли я добігав до головного штабу, здавалося мені, що пройшов день, але це було лише кільканадцять хвилин. Сотня за сотнею рушили на помсту, але було запізно»³⁶. За польськими даними, у тому бою загинуло близько двадцяти повстанців та один вояк АК³⁷. Дані УПА про втрати, на жаль, невідомі.

Михайло Фіалка-«Сокіл»

Про дальший хід польсько-українського конфлікту на Турійщині Юрій Стельмащук свідчив: «У жовтні 1943 р. на Волинь приїздив командуючий Північної округи — 'Клим Савур', який наказав знищити поляків Турійського р-ну. Я зібрав 400 чоловік, але цього разу поляків врятували німці. До Турійська прибуло півтори тисячі солдат для боротьби з УПА. Мій заступник 'Вовчак' вів з ними триденний бій в районі сіл Радовичі і Літин. Так як сили були нерівні, він змушений був відступити»³⁸.

Внаслідок боїв 7—9 вересня 1943 р. під Радовичами³⁹ під впливом агітації УПА дезертирувало 13 солдат зі складу литовського гарнізону Купичева⁴⁰. Через небезпеку остаточного розкладу підрозділу, німецьке командування наказало йому негайно по-

³⁶ Домарницький А. Волинь у боротьбі за волю України // Бюлетень ОУН в Австралії. — 28 червня 1992. — № 11. — С. 3—5.

³⁷ Мотика І. Від Волинської різанини до операції «Вісла»... — С. 102.

³⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 22085. — Арк. 95—96.

³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 25.

⁴⁰ Петренко Р. За Україну, за її волю (Спогади)... — С. 172.

Шум Олексій-‘Вовчак’

вернутися до Ковеля⁴¹. Після цього, з метою захисту містечка, 9 вересня 1943 р. чехи відправили свою делегацію на чолі з пастирем Яном Єлінеком, до коменданта Ковельського інспекторату АК у с. Засмики. На переговорах вони домовилися про взаємодію⁴².

Увечері 11 листопада 1943 р. Купичів зайняли відділи поручників АК Владислава Чермінського-‘Яструба’, Міхала Фіалки-‘Сокола’ та Станіслава Кандзелеви-‘Кані’⁴³. З цього часу містечко стало головним осередком АК на Ковельщині. На його території розміщувалися штаби, шпиталі та навіть радіостанція, яка через Варшаву підтримувала зв’язок з польським еміграційним урядом⁴⁴.

Також з нього проводилися каральні операції щодо місцевого українського населення.

У листі коменданта округи Ананія Закоштуя-‘Василя’ до командира відділу УПА Олексія Шума-‘Вовчака’ від 11 листопада 1943 р. зазначалося: «Організаційна робота є неможливою з огляду на поляків, котрі поширюють свої дії з с. Купичева на околишні села: Ключськ, Гаруша, Задиби, Радовичі, Чорніїв, Новий Двір, Озеряни, Сушибаба, Літин, Дожва, Каролінка та ін. В згаданих селах ляхи грабують майно і мордують населення, котре масово втікає в південні частини району»⁴⁵.

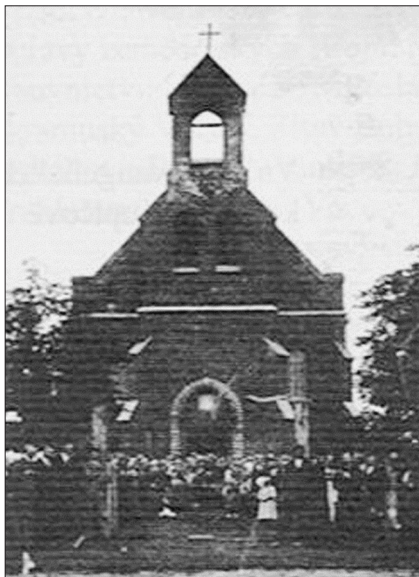
⁴¹ Ольховський І. *Кривава Волинь. Книга друга...* — С. 114.

⁴² Tošner S. *Kupičov se bránil* // *Zpravodaj Sdrúení Čechů z Volyně a jejich přátel.* — 1992. — 2 listopada.

⁴³ Льюшин І. *Волинська трагедія 1943—1944 рр.* — Київ: [б. в.], 2003. — С. 224.

⁴⁴ Пушук І. *Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район...* — С. 97.

Незважаючи на співпрацю з поляками, у першій хвилі винищення місцевою «пляцувкою» українців чехи участі не брали. Як згадує мешканка с. Купичів Олена Піснюк (Заславська), «коли німці залишили село, його захопили поляки з Засмик (Ковельський р-н)... Українці стали втікати. Але не всі. Деякі осталися — і тоді поляки почали їх вбивати. Через тиждень чи два тижні вони стали палити українське село. Чехів поляки не зачіпали»⁴⁶. Серед поляків, які керували винищенням місцевих українців, був уже згадуваний директор школи Вільгельм Скоморовський⁴⁷.

Костел св. Вацлава. 1930-ті рр.

Жертвами поляків стали переважно літні люди, які не захотіли втікати. Згідно з довідкою Купичівської сільської ради за 1944 р., від рук «польських націоналістів» загинуло 43 мешканці. Серед них була чешка Віра Свобода, а також поляки Вацлав і Льодзя Врубелі, які підозрювалися у співпраці з УПА⁴⁸.

12 листопада 1943 р. курінь УПА Порфирія Антонюка-‘Сосенка’ за підтримки двох гармат, а також групи селян з косами та вила-

⁴⁵ Літопис УПА. Нова серія / ред. рада П. Сохань, П. Потічний [та ін.] — Київ: Торонто. — Т. 11: Мережа ОУН(б) та запілля УПА та території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.) Документи і матеріали. — 2007. — С. 114.

⁴⁶ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район... — С. 93.

⁴⁷ Спогади Купчинської Юлії Тимофіївни, 1931 р. н., уродженки та мешканки с. Купичів Турійського р-ну. Записано 5 вересня 2007 р. Антонюком Я. М. // Особистий архів автора.

⁴⁸ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район... — С. 96; Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга... — С. 121; Купчинський М. Купичів — минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис... — С. 53.

Костел св. Вацлава. 2013 р.

ми розпочав наступ на Купичів. Сліди обстрілу ними польського костелу збереглися донині. Бій тривав від обіду до пізнього вечора. Відкинути повстанців відділам АК вдалося лише поблизу будинку Боярського. Значно допомогли цьому збудовані раніше німцями траншеї та бункери, а також неорганізованість наступаючих⁴⁹.

У хроніці підстаршинської школи загону ім. Богуна про цю операцію повідомляється: «13. XI.43 р. перша чота під командуванням чотового 'Крука' виїжджає на Купичів на польську банду, де в порозумінню з іншими відділами ведуть наступ. В тому часі польська банда, яка зайшла в с. Засмики, приходить на допомогу і розбиває 19. XI.43 р. нашу заставу з півночі в с. Чорніїв. Після кількогодинного бою ми відступили. Як нам донесло цивільне населення, яке нам сприяє, ворог втратив від 50 до 60 вбитими і багато пораненими. В нашій чоті було двоє ранених»⁵⁰. За іншими даними, загинуло три стрільці з чоти 'Степового' та двоє отримали поранення⁵¹.

«Хроніка бойового життя підрозділів загону ім. Богуна для Української пресової служби 1943—1944 рік», складена 'Волоцюгою', повідомляє: «Дня 12. XI.43 р. в містечку Купичеві відбувся бій з польськими грабіжниками; вбито 8-х ляхів, з нашої сторони 3-х вбито і 2-х легко поранено»⁵². Командир сотні 'Бескид' звітував, що здобув у бою під Купичевом три гвинтівки, два нагани та знищив шістьох поляків. У зв'язку зі «стратегічною важливістю цього пункту», він пропонував додатково скерувати до нього чоту з с. Блаженик, яка б блокувала поляків зі сторони с. Радовичі Турійського р-ну»⁵³.

Після цих подій чехи з навколишніх сіл переїхали до Купичева та почали озброюватися. Так, вони закупили в угорського гарнізо-

⁴⁹ Ольховський І. *Кривава Волинь. Книга друга...* — С. 114.

⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 47.

⁵¹ Сергійчук В. *Трагедія Волині*. — К., 2009. — С. 155.

⁵² ЦДАВО України. — Ф. 3939. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 26.

⁵³ Там само. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 38.

ну м. Ковель 150 гвинтівок, набої до них, кілька пістолетів та кулемет. Групу самооборони з 32 осіб очолили Богуслав Яєдвін та Олександр Духачек⁵⁴.

Збереглися свідчення, що у листопаді 1943 р. незначна частина чехів брала участь у нападах на українські села. Мешканець с. Дожва Турійського р-ну Петро Бондарчук згадував, що чехи з його села, Прокупа, Яроушек, Прохацький та Миловш, які переїхали до Купичева, забили українця Люкляна Бондарчука з дружиною, а їхній будинок спалили⁵⁵. Проте подібні випадки були поодинокими.

Відділи УПА й надалі не полишали спроб захопити «пляцувку» АК. Наступний штурм відбувся 21 листопада 1943 р. У ньому повстанці використали саморобний панцерник на тракторних гусеницях з танковою баштою, споряджений малокаліберною гарматою. Танк зламався, а на допомогу полякам з Засмиків прибули відділи АК Владислава Чермінського-‘Яструба’ та Міхала Фіалки-‘Сокола’, які ударили в тил повстанцям. Не маючи змоги продовжувати наступ, повстанці відступили⁵⁶.

У хроніці сотні УПА ім. Мазепи, складеної заступником командира сотні ‘Соколом’, повідомляється про цей штурм Купичева: «Дня 21.XI.43 р. перша сотня ‘Орлика’ виступила в наступ на поляків в м. Купичів. Втрачено крісової амуніції 985 штук. Стрілен автоматами 175 штук. На полі бою оставлено танку з браку горючого, танка зостала знищена нашими козаками ‘Котляром’ і ‘Василевом’ під вогнем ляхів. Добули гарматку із танку, а танку

Саморобний танк загону УПА в ім. Богуна зроблений на базі тягача СТЗ-5 та корпусу Т-26. Захоплений поляками. Купичів, грудень 1943 р.

⁵⁴ Tošner S. Kupičov se bránil // Zpravodaj Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel. — 1992. — 2 listopada; Купчинський М. Купичів — минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис... — С. 57.

⁵⁵ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район... — С. 91.

⁵⁶ Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла»... — С. 115.

спалили. Під час цього зістав поранений стрілець 'Козак'. В наступі поляків числом 300 осіб, а козаків сотні 'Орлика' 50 осіб, не зачіпаючи інші сотні. Бій тягнувся від 9-ї ранку до години 8-ї вечора. В бою ворог втратив понад 175 осіб. З нашої сторони нікого»⁵⁷. Відомо, що рій 'Цвіта' у цьому бою знищив 40 ворогів⁵⁸.

Надалі, щоб ворог не здійснив контрнаступ, повстанці виставили навколо Купичева свої застави. Так, у хроніці підстаршинської школи загону ім. Богуна повідомляється: «21.XI.43 р. друга чота держала заставу в с. Чорніїв від Купичева, де є польські укріплення, залишені німцями до 18.XII.43 р.»⁵⁹.

Про наступний штурм Купичева згадується у звіті військового кореспондента 'Запорожця' з загону ім. Богуна: «Із загону кінотчиків виїхало десять козаків, кулеметна тачанка та обслуга важкого і легкого мінометів. 24.XI.43 р. ця група від'їхала в бій до Купичева, де і провела його»⁶⁰. У звіті кавалерійського відділу загону ім. Богуна повідомляється: «Сотня кінотчиків 24.XII.43 р. від'їхала в боївку з поляками до Купичева. Одна частина сотні заїхала зі сходу, а інша з заходу. Ця частина, яка була з західної сторони Купичева, 25.XII.43 р. наскочила на польську заставу. Кулемет розпочав огонь. Один польський верховець остався забитий та декілька ранені; під сильним наскоком поляків наша чота відступила без жодних втрат»⁶¹. Інший звіт загону ім. Богуна повідомляє: «24.XII.43 р. перша чота під командуванням вишкільного 'Чорноморця' виїжджає на Купичів, де разом з іншими відділами мають провести наступ. Чота займає заставу в Літині. 25.XII.43 р. наші війська розпочали наступ. Ляхи під натиском військ 'Вовчка' в Засмиках зіткнулися з нашою заставою в Літині. Друга частина ляхів з Купичева, яка йшла їм на поміч, вдарила по наших ззаду. Ми були змушені відступити, залишаючи вбитим ройового 'Довбача' і двох ранених, котрих опісля підібрали — 'Сколу' і 'Дніпра'»⁶².

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3939. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 56.

⁵⁸ Сергійчук В. Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. — Київ: ПП Сергійчук М. І., 2009. — С. 155.

⁵⁹ Там само. — Арк. 47.

⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3939. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 20.

⁶¹ Там само. — Арк. 35.

⁶² Там само. — Арк. 50.

Після цього бою поляки спалили залишки українського Купичева. Загинуло 26 осіб, які раніше не втекли, сподіваючись, що їх ніхто не зачепить через добрі стосунки з чехами та поляками⁶³.

Надалі УПА відмовилася від спроб захопити Купичів. Ситуація вимагала реагувати на важливіші загрози. З півночі на базу загону ім. Богуна «Січ», що знаходилася в с. Вовчак Турійського р-ну, насувалися підрозділи дивізії радянських партизан ім. Сидора Ковпака на чолі з Петром Вершигоровою. Протягом 26—28 січня 1944 р. «повстанська республіка» була повністю знищена⁶⁴. Союзниками радянських партизан у цих боях були вояки 27-ї піхотної Волинської дивізії АК з Купичева⁶⁵. Невдовзі, 7 березня 1944 р., на хуторі Почекайка поблизу с. Красностав Володимир-Волинського р-ну командир «Січі» Порфирій Антонюк-‘Кліщ’, ‘Сосенко’ був розстріляний Військовим трибуналом УПА за недбалу організацію оборони та переговори з німцями⁶⁶.

У цей час поляки продовжували організовувати каральні операції на довколишні українські села — Нири, Дожву, Чорнів, Осекрів та ін. Під час нападу 26 січня 1944 р. вони вбили чимало

Порфирій Антонюк-‘Кліщ’, ‘Сосенко’

⁶³ Ольховський І. *Кривава Волинь. Книга друга...* — С. 114—115.

⁶⁴ Антонюк Я. Волинська «Січ» — головна база запілля УПА-Північ в 1943–1944 рр. // *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Друга світова війна в історичному вимірі»* (Житомир, 21–22 травня 2010 р.). — Житомир, 2010. — С. 75–78.

⁶⁵ Петренко Р. *За Україну, за її волю (Спогади)* / Р. Петренко; ред. Г. Петренко, передм. Т. Гунчак. — Торонто; Львів, 1997. — Літопис УПА. — Т. 27. — С. 205.

⁶⁶ Ольховський І. Командир «Сосенко» // *Українська газета*. — 2008. — 18–31 грудня.

купичівських біженців: в с. Маковичі — Якова Котюка та трирічну Євгенію Тавотну на руках її матері Анастасії Патріарх, що була одружена з чехом; в с. Мочулки — сліпого діда Кирила Печерука, а у с. Вітоніж — Дмитра Січкарука⁶⁷.

Біженець з Купичева Михайло Купчинський згадував про цю операцію поляків: «Ранок. Чути стрілянину. Люди вискакують із домівок і втікають: хто пішки, хто кіньми. В кожного щось у руках: хліб, одяг... Поляки біжать з лісу і на ходу стріляють по людях. То справа, то зліва хтось падає. Одні кричать — значить поранені, інші піднімаються й біжать далі. Поранених поляки добивають, доколюють штиками, ножами»⁶⁸.

Однією з останніх жертв Купичівської «пляцувки» була Ганна Заславська, яка повернулася у лютому 1944 р. додому за харчами для дітей⁶⁹.

На початку лютого 1944 р. до Купичева прибули червоні партизани Антона Одухи. Після цього поляки перестали вбивати українців⁷⁰. Кущовий розвідник СБ Степан Бочнюк з с. Ревушки Турійського р-ну оповістив про це в інформаційному звіті своєму керівнику — ‘Недобитому’, який базувався в с. Свинарин⁷¹. Про це ж повідомляється в «Інформації про ситуацію на заході Волинської обл.» за лютий 1944 р.: «Поміж селами Білін (Володимир-Волинського р-ну — Я. А.) — Купичів є зв’язок. На їхню думку (польських полонених — Я. А.), в Купичеві польський центр. До Купичева часто з’їжджаються червоні партизани. Від червоних поляки дістали амуніцію»⁷².

У цей час в Купичеві та навколишніх селах сконцентрувалися значні формування 27-ї Волинської дивізії піхоти АК: загін

⁶⁷ Ольховський І. *Кривава Волинь. Книга друга...* — С. 115.

⁶⁸ Купчинський М. *Купичів — минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис...* — С. 19.

⁶⁹ Ольховський І. *Кривава Волинь. Книга друга...* — С. 115.

⁷⁰ Купчинський М. *Купичів — минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис...* — С. 12.

⁷¹ *Архів Управління СБ України у Волинській обл.* — Ф. П. — Спр. 9190. — Арк. 12—13.

⁷² *Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА...* — С. 458.

⁷³ Льюшин І. *Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.).* — Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 324.

Міхала Фіалки-‘Сокола’ — 420 осіб, Владислава Чермінського-‘Яструба’ — 400 осіб та Мартіана Крокая-‘Сивого’ — 380 осіб⁷³. Згідно з домовленостями з Червоною армією вони мали захопити залізничні станції Туропин та Турійськ, відрізавши зв’язок німецьких військ між Ковелем та Володимиром-Волинським⁷⁴.

Село двічі, 7 і 22 лютого 1944 р., бомбардували з літаків німці⁷⁵. Від вибухів загинуло двоє поляків⁷⁶. Після цього, за домовленістю з радянськими партизанами, 27-ма піхотна Волинська дивізія АК зайняла земляні укріплення у Свинаринському лісі, який покинув загін УПА «Січ»⁷⁷. Про ці події йшлося у «Вістках з Турійського району»: «Дня 6.III.1944 р. поляки, що були в Купичеві, вийшли і зайняли села: Осекрів, частину Мочулок (хати під лісом), Муковичі, Осьмиговичі. Друга частина відійшла в напрямі ліса і зайняла села: Ревушки, Вовчак і Домінопіль. Рух поляків у напрямі Домінополя і на краю ліса помітний від сторони с. Свічев голим оком»⁷⁸. У «Вістках з району Оздютичі» за 1944 р. подається інша версія подій: «18.III. німці розбили польську партизанку в Купичеві. Польські недобитки повтікали в Свинаринський ліс»⁷⁹.

У містечку тоді залишилися лише чехи. Тому під час чергового бомбардування 9 квітня 1944 р. загинули представники цієї національної меншини — Вацлав Єнік, Владіслав Калівода та Богуслав Навотни⁸⁰.

Через три дні війни Ярцевської дивізії Червоної армії зайняли село. Українське населення, яке багато місяців переховувалося від поляків, почало повертатися. Ось як про ці події згадує місцевий житель Леонід Шворак: «Ми тоді були в біженцях у Вітоніжі. Від поляків рятувалися. Чуємо, що десь на Луцьк, Рожище стріляють з гармат. Туди літають літаки і бомблять. Проїшло день-два, і

⁷⁴ Ільюшин І. Протистояння УПА і АК в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. — Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 212.

⁷⁵ Купчинський М. Купичів — минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис... — С. 12—13.

⁷⁶ Пуцук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район... — С. 97.

⁷⁷ Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла»... — С. 122.

⁷⁸ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 75. — Арк. 45.

⁷⁹ Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА... — С. 456.

⁸⁰ Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга... — С. 115.

Преображенська церква. 1930-ті рр.

появилася військо. В основному піхота і верхом їхали. Видно, техніка дорогами йшла. А тут із Солотвинського і Гончебрідського лісу піхота. Багато. У нас міняли коней. Кращих забирали, гірших давали. Бувало, гірші міняли ще раз на гірші. Нічого не скажеш — війна. Офіцери цього не дозволяли робити. Але все це робилося. Армія направ-

лялася у бік Купичева»⁸¹.

27 квітня 1944 р. у Купичеві відбувся трагічний випадок. На переповнене червоноармійцями село налетіло 50 радянських літаків⁸². Внаслідок тривалого бомбардування загинуло чимало військових та цивільних. Офіційні дані невідомі донині. У той день згоріло понад 200 будівель⁸³. Пожежа знищила Преображенську церкву (побудовану 1753 р.)⁸⁴.

У цей час Служба безпеки ОУН проводила масштабну ліквідацію осіб, які могли б активно співпрацювати з радянською владою. Не оминула вона і чехів. В інструкції СБ від 1 січня 1944 р. зазначалося: «Сексотів і комуністів чехів ліквідувати, але найтихіше, щоб тієї роботи ніхто не знав. Арешт чехів може бути без порозуміння з чеським проводом. Крім того, потрібно приступати до арешту, лише маючи матеріали, щоб ми себе не скомпрометували»⁸⁵. Так, у серпні 1944 р. за зв'язок з червоними партизанами оунівцями було вбито чеську сім'ю Градеця (4 особи) та Йозефа Машека⁸⁶.

Коли Червона армія вступила на територію Волині, чехи масово вступали до бригади Людвіка Свободи. Згідно з призовни-

⁸¹ Купчинський М. Купичів — минуле і сучасне: історико-краєзнавчий нарис... — С. 12—13.

⁸² Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район... — С. 97.

⁸³ Ольховський І. Кривава Волинь. Книга друга... — С. 115.

⁸⁴ Купчинський М. Купичів. Історико-краєзнавчий нарис... — С. 13.

⁸⁵ Державний архів Рівненської області. — Ф. Р-30. — Спр. 32. — Арк. 280.

⁸⁶ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938—1944 років. Турійський район... — С. 97.

⁸⁷ Гофман І. Чехи на Волині. Основні відомості. — Прага: [б. в.], 1998. — С. 22.

ми протоколами, зголосилося 11451 осіб. Приходили цілими родинами, батьки із синами, старші зменшували собі роки, а молодші збільшували»⁸⁷.

Чехословацький корпус брав участь у Карпатсько-Дуклянській операції, пізніше — у звільненні Моравії та Праги. Загалом у його складі загинуло, померло від ран або пропало безвісти понад 1100 волинських чехів⁸⁸.

Відносно волинських чехів у журналі Проводу ОУН на ПЗУЗ «Інформатор» за 1946 р. зазначено: «Численні чехи-колоністи, що оселились на Україні вже понад 100 років тому, живуть окремо дружною сім'єю в добросусідських відносинах з українцями. До нашого руху ставляться прихильно, допомагають скільки мають змоги. В кожній справі, що торкається загально-сусідського життя, радяться з нами. Тепер перед ними стоїть питання виїзду в Чехословаччину, що дуже турбує їх і непокоїть»⁸⁹.

Навесні 1947 р. СССР і Чехословаччина провели акцію обміну населенням⁹⁰. Багато чехів ще раніше, у складі Червоної армії, виїхало на свою історичну Батьківщину. Переселення не погіршило взаємин з українцями. Так, 25 грудня 1947 р. православній церковній громаді с. Купичів було передано колишній чеський храм євангелістів-реформістів⁹¹.

Чеський євангелістський храм. Купичів

⁸⁸ Шульга С. Антифашистський рух волинських чехів // Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. — 2009. — Вип. 15. — С. 157.

⁸⁹ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 22. — Арк. 162—163.

⁹⁰ Шульга С. Оптація українців, чехів та словаків у другій половині 40-х — на початку 50-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. — 2012. — № 11. — С. 56.

⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 116.

На зміну волинським чехам приїхали українці-русини з Пряшівщини. Через повну економічну залежність поселенців від радянської влади, підпілля ОУН поставилося до них з недовірою⁹². У згаданому вже журналі «Інформатор» повідомлялося: «Останнім часом більшовицька влада запропонувала переселенцям оселятися на землях чехів, які вже виїхали чи мають виїхати до Чехословаччини, з умовою, що перед тим, як оселитися на господарстві чехів, мають подати заяву на вступ до колгоспу»⁹³.

Незважаючи на відірваність купичівських чехів від землі своїх предків, вони намагаються підтримувати з нею зв'язок. Майже щороку, починаючи від 1967 р., відвідують Купичів, а у Празі виходить газета «Купичівський голос»⁹⁴.

Отже, аналізуючи позицію купичівських чехів в українській визвольній боротьбі, можна виділити певні особливості. Найбільш характерною рисою цієї етнічної групи було шанування влади і водночас співчуття пригнобленим. Навіть місцеві учасники чеського руху Опору не переходили до збройної боротьби, а займали переважно вичікувальну позицію. Олександр Лавер зазначив, що понад 33-м тисячам волинських чехів вдалося зберегти мир з українцями у часи трагедії⁹⁵. Хоча більшість чехів намагалася стояти осторонь українсько-польського конфлікту, вихор трагічних подій, який не оминув їх поселення, не дозволив повною мірою це здійснити. Беззастережну підтримку волинських чехів отримало визволення Червоною армією від німецьких окупантів їх історичної Батьківщини. Тому вони активно її підтримали, а згодом, без конфлікту з місцевим населенням та радянською владою, переїхали до Чехословаччини.

⁹² Ванат І. Волинська акція. Обмін населенням між Чехословаччиною і Радянським Союзом навесні 1947 року. — *Пряшів: Союз русинів-українців в Словацькій Республіці*, 2001. — С. 72—73.

⁹³ ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 22. — Арк. 162—163.

⁹⁴ Рудецкий П. З історії чеської колонії у с. Купичів Турійського району... — С. 118.

⁹⁵ Лавер О. Про людські втрати в українсько-польському етнічному конфлікті в роки Другої світової війни // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць*. — К., 2001. — Вип. 9. — С. 57.